

Tertius gradus etymologiae. De leer van de etymologie in de Griekse Stoa en bij de Romein Varro*

door

MARC VAN ROOIJ

Etymologie — of woordafleidkunde — is, volgens Van Dale¹, de tak van de taalwetenschap die de oorsprong en de geschiedenis van de woorden opspooft. Het is echter geen produkt van de moderne linguïstiek. Reeds in de grammatica van Dionysius Thrax wordt ἡ ἐτυμολογία vermeld als een van de zes onderdelen die samen de grammatica vormen². De woordafleidkunde werd niet alleen door de Griekse, maar evenzeer door de Latijnse grammatici bestudeerd. We verwijzen hier naar het interessante artikel van de Gentse hoogleraar De Poerck: *Etymologia et origo à travers la tradition latine*, verschenen in het gedenboek prof. dr. E.A. Leemans in 1970³. De auteur biedt daar een overzicht van de evolutie van de etymologie in de Latijnse (vak)literatuur.

De antieke etymologie kan niet of nauwelijks vergeleken worden met de moderne. In de negentiende eeuw kwam immers de taalvergelijking op. Door het opstellen van klankwetten verkreeg men een middel om de oorsprong en de geschiedenis van de woorden op een wetenschappelijk gefundeerde wijze te onderzoeken. In dit artikel echter niets over moderne woordafleidkunde. We willen een aantal antieke teksten onder de loep nemen, zowel Griekse als Latijnse, die handelen over één bepaald systeem van etymologie, nl. dat van de Stoa. De Stoïcijnen hadden inderdaad een eigen methode ontwikkeld om naar de oorsprong van woorden te zoeken.

* De tekst van dit artikel is gedeeltelijk ontleend aan onze licentiaatsverhandeling: *Verba poetica. Studie over inhoud, vorm en opzet van Varro's zevende boek De lingua Latina* [...], Leuven, 1983, een studie die gemaakt werd onder de leiding van prof. dr. A. Welkenhuysen.

1. Groot woordenboek der Nederlandse taal, Elfde, herziene druk door prof. dr. G. Geerts en dr. H. Heestermans [...], Eerste deel [A-I], Utrecht - Antwerpen, [1984], p. 741. Etymologie kan ook concreet betekenen: afleiding van een bepaald woord (cf. ibidem).

2. Dionys. Thrax, p. 5, r. 4 - p. 6, r. 3 (ed. Uhlig, 1965 [= 1883]): Μέρη δὲ αὐτῆς (= τῆς γραμματικῆς) ἔστιν ἕξ· πρῶτον ἀνάγνωσις ἐντριβῆς κατὰ προσωδίαν, δεύτερον ἐξήγησις κατὰ τοὺς ἐνυπάρχοντας ποιητικoὺς τρόπους, τρίτον γλωσσῶν τε καὶ ἱστοριῶν πρόχειρος ἀπόδοσις, τέταρτον ἐτυμολογίας εὐρεσις, πέμπτον ἀναλογίας ἐκλογισμὸς, ἕκτον κρίσις ποιημάτων, ὃ δὲ κάλλιρτόν ἐστι πάντων τῶν ἐν τῇ τέχνῃ.

3. ANAMNHICIC. *Gedenboek prof. dr. E.A. Leemans*, 1970, p. 191-228.

Klankwetten, zoals wij die nu kennen, speelden hierbij praktisch geen rol. Het was er de wijsgeer voornamelijk om te doen de essentie van een bepaalde zaak of van een bepaald begrip te doorgronden. Een hulpmiddel daarbij was de etymologie.

Eerst zullen we de uitdrukking „tertius gradus etymologiae” verklaren, woorden die afkomstig zijn uit een van de meest bestudeerde passages van Varro's *De lingua Latina*. Vervolgens zullen we handelen over de leer van de etymologie in de Griekse Stoa : de plaats van de etymologie in het wetenschappelijk geheel van de stoïsche filosofie ; de bronnen ; verder een uiteenzetting van het etymologisch systeem van de Stoa ; tenslotte een aantal voorbeelden. Daarna komt Varro aan de beurt. We zullen nagaan hoe door hem de stoïsche principes van etymologie overgenomen en verwerkt zijn.

I. *Tertius gradus etymologiae*

De Romeinse geleerde Marcus Terentius Varro, die leefde van 116 tot 27 v. Chr., schreef in de jaren 47-45 v. Chr. zijn groot taalkundig werk *De lingua Latina*, opgedragen aan Cicero. Van de 25 boeken waaruit het bestond zijn er slechts 6 bewaard gebleven : boeken 5 tot en met 10. Het gehele werk was als volgt ingedeeld⁴ :

A. Boek 1 : inleiding.

B. Boeken 2-7 : een reeks van 6 boeken over etymologie.

a. Boeken 2-4 : drie boeken over de theorie van de etymologie.

2 : argumenten tegen de etymologie.

3 : argumenten voor de etymologie.

4 : Varro's eigen standpunt.

b. Boeken 5-7 : drie boeken met etymologieën.

5 : etymologieën van woorden die een plaats aanduiden of die zaken aanduiden die zich op plaatsen bevinden.

6 : etymologieën van tijdsbegrippen en van woorden voor handelingen die binnen eenheden van tijd plaatsvinden.

7 : etymologieën van woorden voor plaats en tijd die men bij dichters kan lezen.

4. Voor meer informatie i.v.m. de opdracht en de ontstaanswijze van de *De lingua Latina* verwijzen we naar het interessante artikel van Karl Barwick : *Widmung und Entstehungsschichte von Varros De lingua latina*, in : *Philologus*, 101 (1957), p. 298-304.

- C. Boeken 8-13 : een reeks van 6 boeken over *declinatio*.
- a. Boeken 8-10 : drie boeken over de theorie van de *declinatio*.
8 : argumenten tegen de analogie.
9 : argumenten voor de analogie.
10 : Varro's eigen standpunt.
 - b. Boeken 11-13 : precieze inhoud niet bekend.
- D. Boeken 14-25 : over het samenvoegen van woorden (syntaxis)⁵.

Bewaard zijn het „praktische gedeelte” van de boeken over etymologie en het „theoretische gedeelte” van de boeken over *declinatio*. Wie Varro's theorie over etymologie bestudeert kan dus geen beroep meer doen op boeken 2-4, het „theoretische gedeelte” van de reeks boeken over woordafleidkunde⁶.

Wél vindt men in boeken 5, 6 en 7 een aantal „theoretische kapitels”. Een belangrijke passage zullen we kort bespreken. Het gaat om een tekst uit het begin van boek 5, waar Varro het heeft over de *quattuor gradus etymologiae*, de vier trappen in het etymologisch onderzoek :

Varro, *Ling.*, 7-9⁷ : *Nunc singulorum verborum origines expedi- am, quorum quattuor explanandi gradus. Infimus quo populus etiam venit : quis enim non videt unde argentifodinae et viocurus ? Secundus quo grammatica escendit antiqua, quae ostendit, quemadmodum quodque poeta finxerit verbum, quod confinxerit, quod declinarit ; hic Pacui :*

Rudentum sibilus,

hic : incurvicervicum pecus,

hic : Clamide clupeat bracchium.

Tertius gradus, quo philosophia ascendens pervenit atque ea quae in consuetudine communi essent aperire coepit, ut a quo dictum esset oppidum, vicus, via. Quartus, ubi est adytum et initia regis : quo si non perveniam ad scientiam, at opinionem aucupabor, quod etiam in salute nostra nonnumquam facit cum aegrotamus medicus. Quodsi summum gradum non attigero, tamen secundum praeteribo, quod non solum ad Aristophanis lucernam, sed etiam ad Cleanthis lucubravi. Volui praeterire eos, qui poetarum modo verba ut sint ficta expediunt. Non enim videbatur consentaneum quaerere me in eo verbo quod finxisset Ennius causam, negligere

5. Over de mathematische indeling van het gehele werk en de achtergrond daarvan leze men Collart, *Varron, grammairien latin*, 1954, p. 36-39.

6. Toch menen sommigen dat van boeken 2-4 niet alles verloren gegaan is ! Cf. p. 224, n. 23.

7. Ed. Kent, Vol. 1, 1977 [= 1938], p. 8.10.

quod ante rex Latinus finxisset, cum poeticis multis verbis magis delecter quam utar, antiquis magis utar quam delecter. An non potius mea verba illa quae hereditate a Romulo rege venerunt quam quae a poeta Livio relicta?

Vertaling: „Nu zal ik de etymologieën van de afzonderlijke woorden uiteenzetten; voor de verklaring daarvan zijn er vier trappen. De laagste is diegene die ook het volk bereikt: wie ziet immers niet vanwaar de woorden *argentifodinae* [zilvermijnen] en *viocurus* [wegopzichter] komen? De tweede trap is die tot waar de oude grammatica kwam; deze toont aan welk woord een dichter heeft gevormd, welk hij door samenstelling heeft bekomen, welk hij heeft afgeleid en hoe hij dat heeft gedaan⁸. Hier horen de volgende woorden van Pacuvius thuis:

Rudentum sibilus,

[Het gefluit van kabels,]

en:

Incurvicervicum pecus,

[Het kromgenekte vee,]

en:

Clamide clupeat braccium.

[Met zijn mantel beschildt hij zijn arm.]

De derde trap is diegene die de filosofie heeft bereikt; deze is begonnen met het verklaren van woorden uit het algemene taalgebruik, b.v. vanwaar de woorden *oppidum* [stad], *vicus* [wijk], *via* [weg] zijn afgeleid. De vierde trap is die waar zich het allerheiligste bevindt en de mysteriën van de koning: als ik daar geen volledige kennis bereik, zal ik toch zoeken naar een vermoeden; dat doet ook de dokter soms in het geval van onze gezondheid, wanneer we ziek zijn. Indien ik de hoogste trap niet bereik, zal ik toch verder gaan dan de tweede, aangezien ik niet alleen bij het lamplicht van Aristophanes, maar ook bij dat van Cleanthes heb gewerkt. Ik heb meer willen doen dan diegenen die alleen maar uitleggen hoe woorden van dichters gevormd zijn. Het leek me immers niet passend dat ik etymologisch onderzoek zou doen naar een woord dat Ennius had gemaakt en dat ik een woord zou verwaarlozen dat koning Latinus eerder had gevormd, aangezien vele poëtische woorden me eerder genoeg dan nut verschaffen, oude woorden daarentegen eerder nut dan genoeg. Zijn die woorden die we van koning Romulus hebben overgeërfd misschien niet eerder de mijne dan diegene die door de dichter Livius⁹ werden nage-laten?"

8. Wij interpreteren *quodque* als *et quod*, en volgen hierbij Dahlmann, *Varro und die hellenistische Sprachtheorie*, 1932, p. 15, n. 2.

9. Het gaat hier over L. Livius Andronicus.

In de secundaire literatuur werd (en wordt) deze tekst vooral bestudeerd in het licht van de geheimzinnige vierde trap: de betekenis hiervan is vrij duister¹⁰. Voor de andere *gradus* is de tekst vrij duidelijk. Op het eerste „verklaringsniveau” worden doorzichtige (prozaïsche) composita behandeld; iedereen ziet onmiddellijk vanwaar b.v. *argentifodinae* en *viocurus* zijn afgeleid. Op het tweede niveau wordt de *grammatica antiqua* gesitueerd; uit *Ling.*, 5, 9, waar Varro als vertegenwoordigers van de *secundus* en de *tertius gradus* respectievelijk Aristophanes (van Byzantium) en Cleanthes (van Assos) vermeldt, kan men opmaken dat met de *grammatica antiqua* de bedrijvigheid wordt bedoeld van de Alexandrijnse grammatici, die zich vooral bezighielden met het uitgeven en verklaren van de oude Griekse dichters. Deze geleerden trachtten de dichterlijke woorden, die buiten het dagelijkse taalgebruik vielen, voor de lezer te verklaren. Op het derde niveau treffen we de filosofie aan. We vermeldden zopas dat in *Ling.*, 5, 9 Cleanthes wordt genoemd als vertegenwoordiger van de *tertius gradus*; het gaat dus om de Stoa. In tegenstelling tot de Alexandrijnse grammatici wilden de stoïcijnen juist wél woorden uit het dagelijkse taalgebruik verklaren, b.v. *via*, *vicus* en *oppidum*. Naar deze wijsgerige school, en meer bepaald naar de etymologische leer die zij in haar wetenschappelijk systeem ontwikkelde, gaat in dit artikel onze aandacht uit.

II. De leer van de etymologie in de griekse Stoa...

a. Plaats van de etymologie in de stoïsche filosofie

De theoretische uiteenzetting van het etymologisch systeem van de Stoa hebben we voornamelijk te danken aan Augustinus. In een van zijn geschriften besteedt hij ruim aandacht aan de stoïsche etymologie. De tekst waar het om gaat zal verder nog besproken worden¹¹. Belangrijk echter voor het bepalen van de plaats van de etymologie in de stoïsche filosofie is de titel van Augustinus' geschrift: *De dialectica*. De etymologie was dus voor de stoïcijnen een deelgebied van de dialectiek; deze vormde op haar beurt een onderdeel van de logica, die zelf, naast de fysica en de ethica, een van de drie grote onderverdelingen was van het stoïsche wijsgerige systeem.

10. Recent verscheen hierover de belangrijke studie *Quartus gradus etymologiae. Untersuchungen zur Etymologie Varros in „De lingua Latina”* van Wilhelm Pfaffel (1981; cf. bibliografie).

11. Cf. p. 160-166.

Verrassend genoeg vindt men in de *Stoicorum veterum fragmenta*, waar deze handelen over de indeling van de filosofie van de Stoa, nergens een aanduiding over de plaats van de etymologie¹². Wel kan eventueel verwezen worden naar een tekst uit het eerste boek van Cicero's *Academica posteriora* (§ 32), waar Varro zelf (!) aan het woord is; hij geeft een uiteenzetting van het filosofisch systeem van Antiochus van Ascalo¹³, een wijsgeer wiens leerstellingen een vermenging vormden van (Oude) Academie, Stoa en Peripatos. We lezen er o.a., betreffende de logica: [...] *definitiones rerum probabant et has ad omnia de quibus disceptabatur adhibebant. Verborum etiam explicatio probabatur, id est qua de causa quaeque essent ita nominata, quam ἐτυμολογίαν appellabant; [...] in quo tradebatur omnis dialecticae disciplina [...]; huic quasi ex altera parte oratoria vis dicendi adhibebatur [...]*¹⁴. In deze tekst wordt de plaats van de etymologie duidelijk afgelijnd: zij is een onderdeel van de dialectiek, die op haar beurt samen met de retorica de logica vormt. De leer van Antiochus van Ascalo was echter eclectisch, en waar Varro het over de ἐτυμολογία heeft, zegt hij er niet expliciet bij dat het (ook) om stoïsch gedachtengoed gaat. De commentatoren zijn daar in elk geval wel van overtuigd¹⁵.

b. Bronnen

1. Niet bewaard

Van de vele nog gekende titels van stoïsche geschriften zijn er slechts twee waaruit men met zekerheid kan afleiden dat het gaat om studies in verband met etymologie, nl. twee werken van Chrysippus: *Περὶ τῶν ἐτυμολογικῶν πρὸς Διοκλέα* (7 boeken) en *Ἐτυμολογικῶν πρὸς Διοκλέα* (4 boeken)¹⁶. Uit dit schaarse resultaat mag men uiteraard niet besluiten dat de filosofen van de Stoa voor etymologie minder belangstelling hadden dan algemeen wordt beweerd. Een aantal titels wijzen namelijk op de studie van de dialectiek in het algemeen: *Περὶ διαλεκτικῆς* van Cleanthes, *Τέχνης διαλεκτικῆς* δύο van Sphairos, *Διαλεκτικὴ τέχνη* van Diogenes van Babylon¹⁷. Ook weten we dat Posidonius, die tot de midden-

12. Cf. Ruef, *Augustin über Semiotik und Sprache*, [1981], p. 117 en p. 189, n. 224.

13. Bij Antiochus van Ascalo had Varro zelf te Athene nog lessen gevolgd. Cf. Cic., *Ac.*, 1, 12.

14. Ed. Rackham, 1967 [= 1933], p. 440. 442.

15. Cf. b.v. M. Tulli Ciceronis *Academica*, ed. Reid, 1966 [= 1885], p. 138 (commentaar bij Cic., *Ac.*, 1, 32 „ἐτυμολογίαν [...]”). Voor de etymologie als onderdeel van de logica bij Socrates, cf. Sext. Emp., *Adv. math.*, 7, 9.

16. Diog. Laert., *Vita philos.*, 7, 200.

17. Cf. Diog. Laert., *Vita philos.*, 7, 175 (voor Cleanthes); 7, 178 (voor Sphairos); 7, 171 (voor Diogenes van Babylon).

Stoa behoorde, een werk schreef over dialectiek¹⁸. Buiten deze werken kennen we nog ettelijke titels van geschriften die over een bepaald taalkundig aspect handelen en als dusdanig als deelstudies op het gebied van de dialectiek kunnen beschouwd worden: b.v. *Περὶ λέξεων* van Zeno, *Περὶ τοῦ λόγου τρία* van Cleanthes, *Περὶ ὄρων* en *Περὶ λόγου* van Sphaïros, *Περὶ φωνῆς τέχνη* van Diogenes van Babylon, *Περὶ φωνῆς* van Archedemus van Tharsus, *Περὶ λέξεως καὶ τῶν λεγομένων* van Antipater van Tharsus¹⁹. Over de precieze inhoud van deze werken weet men echter bijna niets.

Te betreuren is uiteraard ook het reeds vermelde verlies van de boeken 2-4 van Varro's *De lingua Latina*. In dit theoretische deel over de etymologie moet Varro een gedetailleerde uiteenzetting hebben gegeven over o.a. de etymologie van de Stoa²⁰.

2. Bewaard

Gelukkig zijn er ook een aantal teksten bewaard gebleven die ons het een en ander leren over de stoïsche etymologie.

α. Over het systeem van de stoïsche etymologie

Rond het midden van de derde eeuw na Christus schreef Origenes een verweerschrift tegen Celsus. Deze Celsus, een platonicus uit de tweede eeuw na Christus, had in zijn geschrift *Ἀληθῆς λόγος* het jodendom en vooral het christendom bestreden. In Origenes' verweerschrift *Contra Celsum* komt een passage voor waarin kort de essentie van de stoïsche etymologie wordt aangeduid.

Meer informatie vinden we bij Augustinus. In zijn geschrift *De dialectica* handelt de kerkvader onder meer over de stoïsche etymologie. Deze tekst is de belangrijkste bron voor onze kennis van het systeem van de stoïsche woordafleidkunde.

β. Etymologieën

Naast de bronnen die handelen over het systeem van de stoïsche etymologie, zijn er de vele geschriften die woordafleidingen naar stoïsch model bevatten. Dergelijke etymologieën vindt men in de eerste plaats al in de *Stoicorum veterum fragmenta*, uitgegeven door Hans von Arnim. Latijnse stoïsche etymologieën vindt men vooral in de *De lingua Latina* (boeken 5-7) van Varro en in de *Ety-*

18. Cf. Diog. Laert., *Vita philos.*, 7, 62.

19. Cf. Diog. Laert., *Vita philos.*, 7, 4 (voor Zeno); 7, 175 (voor Cleanthes); 7, 178 (voor Sphaïros); 7, 55 (voor Diogenes van Babylon); 7, 55 (voor Archedemus van Tharsus); 7, 57 (voor Antipater van Tharsus).

20. Cf. p.162, n. 23.

mologiae (of *Origines*) van Isidorus van Sevilla. Belangrijk zijn ook de grote postklassieke en middeleeuwse Griekse etymologica, b.v. het etymologicon van Orion en dat van Oros, uit de 5de eeuw; het *Etymologicum genuinum*, uit de 9de eeuw; het *Etymologicum magnum*, uit eind 11de, begin 12de eeuw. Zij bevatten nog vele etymologieën volgens stoïsch model.

c. Uiteenzetting van het etymologisch systeem van de Stoa

Hoger vermeldden we reeds passages uit Origenes en Augustinus als bronnen voor onze kennis van de stoïsche ἐτυμολογία. We zullen beide teksten met vertaling weergeven.

1. Origenes

Het gaat hier om een korte tekst, waar de essentie van het stoïsche woordafleidingssysteem wordt weergegeven; Origenes behandelt de door Celsus opgeworpen problematiek in verband met de naam van het Opperwezen, en schrijft²¹:

Λεκτέον δὲ καὶ πρὸς τοῦτο ὅτι ἐμπίπτει εἰς τὸ προκειμένον λόγος βαθὺς καὶ ἀπόρητος, ὁ περὶ φύσεως ὀνομάτων ἰσχυρότερον, ὡς οἴεται Ἀριστοτέλης, θέσει εἰσὶ τὰ ὀνόματα ἢ, ὡς νομίζουσιν οἱ ἀπὸ τῆς Στοᾶς, φύσει, μιμουμένων τῶν πρώτων φωνῶν τὰ πράγματα, καθ' ὧν τὰ ὀνόματα, καθὸ καὶ στοιχεῖά τινα τῆς ἐτυμολογίας εἰσάγουσιν.

Vertaling: „En daarop moet men antwoorden dat met deze kwestie een diepgaand en moeilijk probleem verbonden is, nl. dat betreffende het ontstaan van de namen: of, zoals Aristoteles meent, de benamingen door naamgeving [ontstaan] zijn, dan wel of ze natuurlijk [ontstaan] zijn, zoals de stoïcijnen geloven; zij beweren dat de oorspronkelijke klankstructuur [van de namen] de dingen nabootst die aan de basis liggen van die benamingen; volgens deze theorie stellen ze ook enkele principes van woordafleiding op”.

Origenes raakt het probleem van de φύσις ὀνομάτων aan: hebben de wezens en zaken hun namen willekeurig, buitenaf gekregen, of ligt er een dieper, natuurlijk (dus niet willekeurig) verband tussen de naam en het genoemde? Dit laatste was de overtuiging van de stoïcijnen.

2. Augustinus

In het zesde kapittel van Augustinus' *De dialectica* lezen we het volgende²²:

21. *Cels.*, 1, 24 (ed. Borret, I, 1967, p. 136, r. 7-13).

22. Ed. Jackson - Pinborg, 1975, p. 92.94.96.

Stoici autumant, quos Cicero in hac re ut Cicero inridet, nullum esse verbum, cuius non certa explicari origo possit. Et quia hoc modo eos arguere facile fuit, si diceres hoc infinitum esse, quibus verbis alicuius verbi originem interpretaris, eorum rursus a te origo quaeratur, aiunt hoc quaerendum esse, donec perveniatur eo, ut res cum sono verbi aliqua similitudine concinat, ut cum dicimus aeris tinnitum, equorum hinnitum, ovium balatum, tubarum clangorem, stridorem catenarum. Perspicis enim haec verba ita sonare ut ipsae res quae his verbis significantur. Sed quia sunt res quae non sonant, in his similitudinem tactus valere, ut, si leniter vel aspere sensum tangunt, lenitas vel asperitas litterarum ut tangit auditum sic eis nomina pepererit: ut ipsum „lene” cum dicimus leniter sonat. Quis item „asperitatem” non et ipso nomine asperam iudicet? Lene est auribus cum dicimus „voluptas”, asperum cum dicimus „crux”. Ita res ipsae afficiunt, ut verba sentiuntur. Mel, quam suaviter gustum res ipsa, tam leniter nomine tangit auditum. „Acre” in utroque asperum est. „Lana” et „vepres”, ut audiuntur verba, sic illa tanguntur. Haec quasi cunabula verborum esse crediderunt, ubi sensus rerum cum sonorum sensu concordarent. Hinc ad ipsarum inter se rerum similitudinem processisse licentiam nominandi; ut cum verbi causa „crux” propterea dicta sit, quod ipsius verbi asperitas cum doloris quem crux efficit asperitate concordat, „crura” tamen non propter asperitatem doloris sed, quod longitudine atque duritie inter membra cetera sint ligno crucis similia, sic appellata sint. Inde ad abusionem ventum, ut usurpetur nomen non rei similis sed quasi vicinae. Quid enim simile habet significatio „parvi” et „minuti”, cum possit parvum esse quod non modo nihil minutum sit, sed aliquid etiam creverit? Dicimus tamen propter quandam vicinitatem „minutum” pro „parvo”. Sed haec abusio vocabuli in potestate loquentis est; habet enim „parvum” ut „minutum” non dicat. Illud magis pertinet ad id quod nunc volumus ostendere, quod, cum „piscina” dicitur in balneis, in qua piscium nihil sit nihilque simile piscibus habeat, videtur tamen a piscibus dicta propter aquam, ubi piscibus vita est. Ita vocabulum non translatum similitudine sed quadam vicinitate usurpatum est. Quod si quis dicat homines piscibus similes natando fieri et inde piscinae nomen esse natum, stultum est repugnare, cum ab re neutrum abhorreat et utrumque lateat. Illud tamen bene accidit, quod hoc uno exemplo diiudicare iam possumus, quid distet origo verbi quae de vicinitate adripitur ab ea quae de similitudine ducitur. Hinc facta progressio usque ad contrarium. Nam „lucus” eo dictus putatur quod minime luceat et „bellum” quod res bella non sit et „foederis” nomen quod res foeda non sit., Quod si a foeditate porci dictum est, ut non-

nulli volunt, rediv origo ad illam viciniam, cum id quod fit ab eo per quod fit nominatur. Nam ista omnino vicinitas late patet et per multas partes secatur: aut per efficientiam, ut hoc ipsum a foeditate porci, per quem „foedus” efficiatur — aut per effecta, ut „puteus”, quod eius effectum potatio est, creditur dictus — aut per id quo continetur, ut „urbem” ab orbe appellatam volunt, quod auspiciato locus aratro circumduci solet, cuius rei et Vergilius meminit, ubi „Aeneas urbem designat aratro” — aut per id quod continet, ut si quis „horreum” mutata littera affirmet ab hordeo nominatum — aut per abusionem, ut cum „horreum” dicimus et ibi triticum conditur — vel a parte totum, ut „mucronis” nomine, quae summa pars gladii est, gladium vocamus — vel a toto pars, ut „capillus” quasi capitis pilus. Quid ultra provebar? Quidquid aliud adnumerari potest, aut similitudine rerum et sonorum aut similitudine rerum ipsarum aut vicinitate aut contrario contineri videbis originem verbi. Quam persequi non quidem ultra soni similitudinem possumus, sed hoc non semper utique possumus. Innumerabilia sunt enim verba, quorum origo, de qua ratio reddi possit, aut non est, ut ego arbitror, aut latet, ut Stoici contendunt²³.

Vertaling: „De stoïcijnen beweren — en op dat punt bespot Cicero hen zoals hij alleen dat kan — dat er geen enkel woord bestaat waarvan de oorsprong niet met zekerheid kan verklaard worden. En omdat het gemakkelijk zou zijn het hun lastig te maken door te zeggen dat dit proces oneindig is — van die woorden waarmee je de oorsprong van een ander woord verklaard hebt, zou wederom de oorsprong moeten gezocht worden —, zeggen zij dat men dat zolang moet doen tot men op het punt komt dat de [benoemde] zaak door een of andere gelijkenis overeenstemt met de klank van het woord, b.v. als we zeggen: gerinkel [*tinnitus*] van brons, gehinnik [*hinnitus*] van paarden, geblaas [*balatus*] van schapen, geschetter [*clangor*] van trompetten, gerammel [*stridor*] van kettingen. Je ziet immers dat deze woorden klinken zoals de dingen zelf die erdoor worden aangeduid. Maar omdat er zaken zijn die geen geluid maken geldt hier, volgens de stoïcijnen, de gelijkenis van

23. Volgens sommige geleerden heeft Augustinus voor het zesde kapittel van zijn *De dialectica* Varro als bron gebruikt. Wilmanns (*De M. Terenti Varronis libris grammaticis*, 1864, p. 145-150) schrijft Augustinus' tekst over de etymologie van de Stoa toe aan het derde boek van Varro's *De lingua Latina*: Reitzenstein (*M. Terentius Varro und Johannes Mauropus von Euchaita*, 1901, p. 75-80) trachtte te bewijzen dat Augustinus het eerste boek van Varro's *De lingua Latina* als bron gebruikte; bij Funaioli (*Grammaticae Romanae fragmenta*, 1969 [= 1907], fr. 265, p. 278-284) vinden we Augustinus' tekst in de lijst van „incertae sedis fragmenta” van Varro; Goetz en Schoell (*M. Terenti Varronis De lingua Latina quae supersunt*, 1964 [= 1910], p. 234-241) nemen hem wel op als fragment, maar voegen er in hun adnotationes (p. 301) toch aan toe dat men Varro hier niet met zekerheid als bron voor Augustinus kan beschouwen.

[zintuiglijke] indruk, zodat, indien de dingen een zachte of een ruwe indruk maken op onze zintuigen, evenals de zachtheid of de hardheid van de letters ons gehoor raakt, die kwaliteit ook aan de dingen hun naam geeft. Zo b.v. als we *lene* [zacht] zelf uitspreken, klinkt dat ook zacht. Wie zou er niet menen dat, volgens hetzelfde principe, *asperitas* [ruwheid] ook omwille van het woord zelf *asper* [ruw] is? Het klinkt zacht in de oren als we het woord *voluptas* [wellust] uitspreken, ruw als we *crux* [kruis] zeggen. Zo maken de zaken zelf [op onze zintuigen] een identieke indruk als de woorden [waarmee ze worden aangeduid]. Hoe zoet de indruk is die honing op onze smaak maakt, zo zacht ook raakt hij ons gehoor door zijn naam zelf [*mel*]. *Acre* [bitter; scherp] is ruw in zijn dubbele betekenis²⁴. Zoals men de woorden *lana* [wol] en *vepres* [doornstruik] hoort, zo voelen die dingen ook aan. Dit beschouwden ze als het ware als de wieg van de woorden: daar waar de zintuiglijke indrukken van de dingen overeenstemmen met de indruk van de klanken [in de woorden die die dingen aanduiden]. Vanaf dat punt, zo zeggen ze, heeft zich het vermogen van de naamgeving uitgebreid tot de gelijkenis van de dingen onderling; terwijl b.v. *crux* [kruis] zo werd genoemd omdat de ruwheid van het woord zelf overeenkomt met de hevigheid van de pijn die het kruis veroorzaakt, kregen de *crura* [(onder)benen] nochtans niet hun naam wegens hevigheid van pijn, maar omdat ze door hun lengte en hardheid het meest van alle ledematen gelijkenis vertonen met het kruishout. Vervolgens is men tot het oneigenlijk gebruik [van een woord] gekomen, zo, dat men niet de naam van een gelijkend voorwerp gebruikt, maar die van een zaak die als het ware daar dichtbij in de buurt ligt. Welke gelijkenis immers is er tussen de betekenis van de woorden *parvus* [klein] en *minutus* [verkleind], daar iets dat niet alleen niet verkleind [*minutus*] is maar zelfs enigszins is gegroeid, toch klein [*parvus*] kan zijn? Nochtans zeggen wij, omwille van een zekere verwantschap [tussen beide woorden] *minutus* i.p.v. *parvus*. Maar over dit oneigenlijk gebruik beslist de [individuele] spreker: hij beschikt immers over het woord *parvus* om niet *minutus* te zeggen. Meer betrekking op wat we nu willen aantonen heeft het feit dat, als men van *piscina* [bassin] spreekt in een badinrichting, waarin nochtans geen vissen zijn en waarin er niets is dat op vissen lijkt, *piscina* toch blijkt afgeleid te zijn van *pisces* [vissen] omwille van het water, waarin vissen leven. Zo is dat woord niet door gelijkenis metaforisch gebruikt, maar wel door een bepaalde naburige betrekking. Indien iemand echter zou zeggen dat de mensen door te zwemmen op

24. Smaak en gehoor.

vissen gaan gelijken en dat daar de naam *piscina* zijn oorsprong vindt, dan is het dwaas zich [tegen deze uitleg] te verzetten, daar geen van beide verklaringen vreemd is aan de benoemde zaak en beide onzeker blijven. Nochtans komt het hier goed van pas dat we aan de hand van dit ene voorbeeld reeds kunnen onderscheiden welk verschil er is tussen de etymologie van een woord die aan een verwante eigenschap wordt ontleend en de etymologie van een woord die van een gelijkenis wordt afgeleid. Vervolgens is men verder gegaan tot het tegengestelde. Want *lucus* [bos] werd zo genoemd, meent men, omdat het er hoegenaamd niet *lucet* [helder is], en *bellum* [oorlog] omdat dat niet *bellus* [leuk] is, en het woord *foedus* [verdrag], omdat dat niet *foedus* [verachtelijk] is. Maar indien *foedus* genoemd is naar de *foeditas* [lelijkheid] van het varken²⁵, zoals sommigen het willen, dan is de oorsprong van het woord *foedus* terug te voeren op die verwantschap, wanneer datgene wat gebeurt genoemd wordt naar datgene waarmee het gebeurt. Want over het algemeen wordt dat principe van verwantschap breed toegepast en over vele soorten [van verwantschap] verdeeld: ofwel door uitwerking, zoals dit [laatste] woord zelf, afgeleid van de *foeditas* van het varken waarmee het verdrag wordt bekrachtigd; ofwel door resultaten, zoals men gelooft dat *puteus* [put] zo genoemd werd omdat het resultaat daarvan *potatio* [het drinken] is: ofwel door datgene waardoor iets omvat wordt, zoals men wil dat *urbs* [stad] afgeleid is van *orbis* [kring], omdat een plaats gewoonlijk, na het nemen van de auspiciën, met een ploeg rondom wordt begrensd, iets waaraan ook Vergilius herinnert, waar „Aeneas het stadsgebied met de ploeg afbakent”; ofwel door datgene wat de zaak omvat, indien men zou beweren dat *horreum* [magazijn voor gerst] is afgeleid van *hordeum* [gerst], na verandering van een letter; ofwel door het oneigenlijk gebruik van een woord, zoals wanneer we *horreum* [magazijn voor gerst] zeggen, terwijl er *triticum* [tarwe] wordt opgeslagen; ofwel het geheel genoemd naar een deel, zoals wanneer men een zwaard aanduidt met de benaming *mucro*, hetgeen de uiterste punt is van een zwaard; ofwel een deel genoemd naar het geheel, zoals *capillus* [hoofdhaar] als was het *capitis pilus* [een haar van het hoofd]. Waarom nog verder uitweiden? Wát men er ook nog kan aan toevoegen: je zal zien dat de etymologie van een woord ofwel in de gelijkenis van de dingen en de klanken ligt, ofwel in de gelijkenis van de dingen onderling, ofwel in een verwantschap, ofwel in het tegengestelde. Bij het opsporen van een etymologie kan men in elk

25. Door het doden van een varken werd in oude tijden een verdrag bekrachtigd; cf. Liv., 1, 24, 8-9.

geval niet verder gaan dan de gelijkenis van klank, en ook dát kunnen we niet altijd. Ontelbaar zijn immers de woorden waarvan een verantwoorde etymologie ofwel niet bestaat, zoals ik meen, ofwel verborgen is, zoals de stoïcijnen beweren”.

Samenvattend kan men zeggen dat in het stoïsche woordafleidingssysteem de volgende elementen te onderscheiden zijn :

1. de zuivere onomatopée, die het dichtst van al de identiteit tussen een woord en de door dat woord aangeduide zaak benadert. De klank van het woord *hinmitus* bootst zo getrouw mogelijk het geluid na waaraan het woord refereert.

2. *similitudo tactus* : er is een gelijkenis tussen de hoedanigheid van een zaak en de hoedanigheid van het woord dat die zaak aanduidt ; beide maken op onze zintuigen dezelfde indruk. B.v. *mel* [honing] : het woord klinkt zacht — de zaak smaakt zoet ; *vepres* [doornstruik] : het woord klinkt ruw — de zaak voelt ruw aan.

3. *rerum similitudo* : als een begrip gelijkenis vertoont met een ander begrip dat reeds in een van de twee vorige categorieën thuis hoort, dan krijgt het nog niet benoemde begrip een naam die van het woord voor dat eerste begrip is afgeleid. B.v. *crus* is afgeleid van *crux*, omdat onze benen [*crura*] het meest van al onze ledematen gelijkenis vertonen met de balken van een kruis [*crux*].

4. *rerum vicinitas* : als een begrip op een of andere manier in de buurt ligt van de betekenisfeer van een ander begrip dat reeds een naam heeft, dan krijgt het nog niet benoemde begrip een naam die afgeleid is van de naam van dat andere begrip. Deze *vicinitas* wordt onderscheiden in enkele meer specifieke verwantschappen²⁶ :

- *per efficientiam* : *foedus* < *foeditas porci*
- *per effecta* : *puteus* < *potatio*
- *per id quo continetur* : *urbs* < *orbis*
- *per id quod continet* : *horreum* < *hordeum*
- *per abusionem* : *horreum*, *ubi triticum conditur*
- *a parte totum* : *mucro* i.p.v. *gladius*
- *a toto pars* : *capillus* < *capitis pilus*²⁷.

26. Zoals Augustinus zelf schrijft („Quid ultra provehar?“) bestonden er nog meer soorten van „vicinitas“ ; hij somt ze echter niet alle op. Cf. Ruef, *Augustin über Semiotik und Sprache*, [1981], p. 128.

27. I.v.m. de onderverdeling van de vicinitas zijn er enkele problemen. Men kan zich afvragen waarom hier een vicinitas „per abusionem“ vermeld wordt : deze „vicinitas“ verstoort de paarsgewijze opbouw van de andere soorten van „vicinitas“ : (1) *per efficientiam* — *per effecta* ; (2) *per id quo continetur* — *per id quod continet* ; (3) *a parte totum* — *a toto pars*. Daarbij komt dat zowel het voorbeeld van de vicinitas „per abusionem“ als dat van de vicinitas „a parte totum“ geen etymologieën zijn. Voor deze problemen verwijzen we nogmaals naar Ruef, *Augustin über Semiotik und Sprache*, [1981], p. 130 en p. 194, n. 253.

5. *contrarium*: een begrip wordt aangeduid met een woord dat in feite op een eigenschap wijst die totaal aan dat begrip is tegengesteld, b.v. *bellum* [oorlog], zo genoemd omdat oorlog niet [*bellus*] leuk is.

Ook al gaat het in de stoïsche etymologie voornamelijk om het vaststellen van een betekenisverband, toch wordt bij het zoeken naar de oorsprong van een woord gestreefd naar het vaststellen van zo sterk mogelijke fonetische gelijkenissen tussen het woord en de etymologie ervan: *foedus* en *foeditas* (let wel: de nadruk wordt gelegd op het varken „*per quem, foedus' efficiatur*”, niet op de *foeditas*!), *puteus* en *potatio*, *urbs* en *orbis*, *horreum* en *hordeum* enz. In het voorbeeld dat Augustinus geeft van een *vicinitas* „*a toto pars*” worden zelfs elementen van twee verschillende woorden tot een nieuw woord versmolten: *capitis pilus* < *capillus*. Dat kan tot bizarre samenstellingen leiden.

d. Voorbeelden

Met de nu volgende voorbeelden willen we de zopas bestudeerde theorie illustreren. Op één geval na — een voorbeeld uit Plato — zijn alle teksten ontleend aan de *Stoicorum veterum fragmenta* en aan het *Etymologicum Gudianum*.

1. Van de zuivere onomatopee zijn er vele voorbeelden. Zij behoeven geen commentaar:

Et. Gud., s.v. Βρόμος²⁸:

Βρόμος, ἰδίωμα ἤχου.

“Βρόμος [gedonder], een speciaal soort geluid”.

Βρόμος is een πρώτη φωνή, en kan dus etymologisch niet verder ontleed worden.

Et. Gud., s.v. Ὑλακή²⁹:

Ὑλακή, κυρίως φωνή τῶν κυνῶν

„Ὑλακή [geblaf], betekent eigenlijk het geluid dat de honden maken”.

2. Een mooie illustratie van etymologie door *similitudo tactus* hebben we gevonden in de *Cratylus* van Plato³⁰:

Plato, *Crat.*, 427b³¹:

“Ὅτι δὲ ὀλισθάνει μάλιστα ἐν τῷ λάβδῳ ἢ γλῶττα κατιδῶν, ἀφομοίωσιν ὀνόμασε (sc. ὁ τὰ ὀνόματα τιθέμενος) τά τε «λεια» καὶ αὐτὸ τὸ «ὀλισθάνειν» καὶ τὸ «λιπαρὸν» καὶ τὸ «κολλῶδες» καὶ τὰλλα πάντα τὰ τοιαῦτα.

Daar hij zag dat de tong vooral glijdt bij het uitspreken van de letter L, schiep de naamgever woorden volgens een gelijkaardig principe: λεια

28. Ed. Sturzium, 1973 [= 1818], kol. 116, r. 21.

29. Ed. Sturzium, 1973 [= 1818], kol. 540, r. 8.

30. Over de invloed van Platons *Cratylus* op de etymologie van de Stoa raadplege men Barwick, *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik*, 1957, p. 70-79.

31. Ed. Méridier, 1961, p. 116.

[zachte, gladde dingen], ὀλισθάνειν zelf [glijden], λιπαρόν [vettig, glanzend], κολλῶδες [kleverig], en alle andere dergelijke termen”.

Plato bedoelt dat de aangehaalde woorden met hun klankbeeld dezelfde indruk geven als de begrippen of de handelingen die eraan ten grondslag liggen: λεία b.v. klinkt „zacht”, κολλῶδες „kleverig” enz.

3. Een etymologie door *rerum similitudo* vinden we in het volgende fragment van Cleanthes:

Stoic. vet. fr., ed. ab Arnim, vol. I, 1905, p. 123, r. 19-21 (fr. 541)³²:

Cleanthes Lycium Apollinem appellatum notat quod, veluti lupi pecora rapiunt, ita ipse quoque humorem eripit radiis.

„Cleanthes laat opmerken dat Apollo „Lycius” werd genoemd omdat hij, zoals de wolven het vee roven, zelf ook met zijn stralen het vocht wegneemt (= doet verdampen)”.

→ Λυκεῖος < λύκος, wolf.

4. Veruit de meeste etymologieën die men aantreft kan men rangschikken onder de *rerum vicinitas*. Een aantal voorbeelden:

Stoic. vet. fr., ed. ab Arnim, vol. II, 1903, p. 312, r. 21-23 (fr. 1062)³³:

Χρυσίππου. Ζεὺς μὲν οὖν φαίνεται ὀνομάσθαι ἀπὸ τοῦ πᾶσι δεδωκέναι τὸ ζῆν. Δία δὲ αὐτὸν λέγουσιν, ὅτι πάντων ἐστὶν αἴτιος καὶ δι’ αὐτὸν πάντα.

„Van Chrysippus. Zeus nu schijnt zo genoemd te zijn omdat hij aan allen het leven heeft gegeven. Men noemt hem Δία, omdat hij van alles de oorzaak is en omdat door hem alles bestaat”.

Chrysippus leidde de nominatiefvorm Ζεὺς af van ζῆν; de accusatiefvorm Δία ontstond volgens hem uit de eerste drie letters van de combinatie δι’ αὐτὸν πάντα!

Stoic. vet. fr., ed. ab Arnim, vol. I, 1905, p. 123, r. 16-18 (fr. 540)³⁴:

Cleanthes [eum Apollinem vocat] ὡς ἀπ’ ἄλλων καὶ ἄλλων τόπων τὰς ἀνατολὰς ποιούμενον, quod ab aliis atque aliis locorum declinationibus faciat ortus.

„Cleanthes beweert dat Apollo zo genoemd werd omdat hij ἀπ’ ἄλλων καὶ ἄλλων τόπων τὰς ἀνατολὰς ποιεῖ, omdat hij steeds op een andere plaats aan de hemel opkomt”.

→ Ἀπόλλων < ἀπ’ ἄλλων

32. = Macr., *Sat.*, 1, 17, 36. Volgens de stoïcijnen waren de goden eigenlijk niets anders dan natuurkrachten (cf. Cic., *Nat. deor.*, 1, 36). Apollo is de zonnegod.

33. = Stob. 1, p. 31, r. 11-14 (ed. Wachsmuth, 1884).

34. = Macr., *Sat.*, 1, 17, 8.

Et. Gud., s.v. Ποσειδάων³⁵ :

[...] ἐτυμολογείται οὖν Ποσειδῶν, παρὰ τὸ τῆ πόσει ἐνδεῖν οὐδείς γὰρ γεύεται θαλαττίου ὕδατος ἢ παρὰ τὸ τοὺς πόδας δεῖν ἐκείσε γὰρ ἀφικόμενοι, βαδίζειν οὐ δυνάμεθα [...]

„De naam Poseidon wordt dus afgeleid van τὸ τῆ πόσει ἐνδεῖν [het feit dat men er aan drinken gebrek heeft] : niemand immers proeft van zeewater ; ofwel is de naam Poseidon afgeleid van τὸ τοὺς πόδας δεῖν [het feit dat hij de voeten bindt] : want als we in zee komen, kunnen we niet stappen”.

→ Ποσειδῶν < πόσει ἐνδεῖν of πόδας δεῖν

Et. Gud., s.v. Ἑσπερα³⁶ :

Ἑσπερα, ἀπὸ τοῦ ἔσω περᾶν τὰ ζῶα, καὶ καθεύδειν καὶ ἀναπαύεσθαι.

Ἑσπερα [avond] is afgeleid van τὸ ἔσω περᾶν τὰ ζῶα, het feit dat de levende wezens [dan] binnengaan en slapen en uitrusten”.

→ Ἑσπερα < ἔσω περᾶν

Stoic. vet. fr., ed. ab Arnim, vol. II, 1903, p. 141, r. 21-22 (fr. 430 (exc.))³⁷ :

Καὶ γὰρ «κνέφας» τὸν ἀφώτιστον ἀέρα καλοῦσιν, κενὸν ὡς εἶοικε φάους ὄντα.

„Want ook noemen ze κνέφας [de duisternis] de onverlichte lucht, omdat deze κενὸς φάους [zonder licht] blijkt te zijn”.

→ κνέφας < κενὸς φάους

Stoic. vet. fr., ed. ab Arnim, vol. I, 1905, p. 30, r. 5-12 (fr. 106 (exc.))³⁸ :

Ἐκ μὲν ἢ γε θάλασσα, φασίν, ἤδη μεινύεται μάρτυρες δ' αἰ νήσων εὐδοκιμώταται Ῥόδος τε καὶ Δῆλος· αὐταὶ γὰρ τὸ μὲν παλαιὸν ἠφανισμέναι κατὰ τῆς θαλάττης ἐδεδύκεσαν ἐπικυζόμεναι, χρόνῳ δ' ὕστερον ἐλαττουμένης ἡρέμα κατ' ὀλίγον ἀνίσχουσαι διεφάνησαν, ὡς αἰ περὶ αὐτῶν ἀναυραφεῖσαι μηνύουσιν ἱστορίαι· τὴν δὲ Δῆλον καὶ Ἀνάφην ὠνόμασαν δι' ἀμφοτέρων ὀνομάτων πιστούμενοι τὸ λεγόμενον, ἐπειδὴ γὰρ ἀναφανεῖσα δῆλος ἐγένετο, ἀδηλουμένη καὶ ἀφανῆς οὖσα τὸ πάλαι’.

„En de zee”, zeggen ze, „is al in volume afgenomen : dat getuigen de beroemdste onder de eilanden, Rhodos en Delos. Deze immers waren oudtijds niet zichtbaar : ze waren overspoeld en onder de zeespiegel weggezinken. Een tijd later nam de zee allengs in volume af ; de eilanden kwamen een weinig omhoog en werden zichtbaar, zoals de verhalen die over die eilanden geschreven zijn onthullen. Delos noemde men ook Anaphe : met elk van beide namen wilde men het [zoëven vermelde] verhaal aannemelijk maken, daar het eiland ἀναφανεῖσα δῆλος [na te zijn omhooggekomen zichtbaar] werd, terwijl het vroeger verborgen en onzichtbaar was”.

→ Δῆλος < δῆλος ἐπ' Ἀνάφῃ < ἀναφανεῖσα

35. Ed. Sturzius, 1973 [= 1818], kol. 476, r. 50-53.

36. Ed. Sturzius, 1973 [= 1818], kol. 212, r. 42-43.

37. = Plut., *De primo frigido*, p. 948e.

38. = Philo Iud., *De aeternitate mundi*, 120-121.

5. Tenslotte een paar voorbeelden van etymologie per contrarium :

Et. Gud., s.v. Σίγειον³⁹ :

Σίγειον, ἀκρωτήριον τῆς Τροίας' [...] κατ'ἀντίφρασιν' πολύτηχος γάρ ἐστιν ὁ τόπος, ὑπὸ τῶν κυμάτων.

Σίγειον [Sigeum] is de kaap van het land van Troje : [...] hij werd zo geheten uitgaande van een tegenstelling : de plaats is immers, ten gevolge van de golven, rumoerig''.

Et. Gud., s.v. Σκώληξ⁴⁰ :

Σκώληξ, παρὰ τὸ κῶλον ὃ σημαίνει τὸ ὄστουν, ὃ ἔχων ὄστουν κατ'ἀντίφρασιν, ὃ μὴ ἔχων ὄστουν.

''Σκώληξ [worm] is afgeleid van τὸ κῶλον, hetgeen „been, poot'' betekent. Σκώληξ betekent dus „die een poot heeft'' ; de naam gaat uit van een tegenstelling : men bedoelt immers „die geen poot heeft''.

Σίγειον < σιγή εν σκώληξ < κῶλον

III. ...en bij de Romein Varro

In het laatste onderdeel van dit artikel willen we de aanwezigheid van het etymologisch systeem van de Stoa in Varro's *De lingua Latina* aantonen en illustreren aan de hand van een aantal voorbeelden⁴¹

1. *Similitudo soni*

Varro, *Ling.*, 5, 75 :

[...] *de his (sc. avibus) pleraeque ab suis vocibus ut haec : upupa, cuculus, corvus, hirundo, ulula, bubo ; item haec : pavo, anser, gallina, columba.*

„[...] van deze (sc. vogels) zijn de meeste genoemd naar het geluid dat zij voortbrengen, b.v. de volgende : *upupa* [de hop], *cuculus* [de koekoek], *corvus* [de raaf], *hirundo* [de zwaluw], *ulula* [de bosuil], *bubo* [de oehoe] ; insgelijks deze : *pavo* [de pauw], *anser* [de gans], *gallina* [de kip], *columba* [de duif]''.

Ling., 5, 78 :

Rana ab sua dicta voce.

„*Rana* [de kikker] heeft zijn naam te danken aan zijn eigen stemgeluid''.

39. Ed. Sturzius, 1973 [= 1818], kol. 500, r. 17. 20-21.

40. Ed. Sturzius, 1973 [= 1818], kol. 506, r. 3-4.

41. Bij het citeren van teksten uit Varro's *De lingua Latina* volgden we steeds de editie van Kent (Vol. 1, 1977 [= 1938]) in The Loeb classical library.

Ling., 5, 105 :

De victu antiquissima puls: haec appellata vel quod ita Graeci vel ab eo unde scribit Apollodorus, quod ita sonet cum aquae ferventi insipitur.

„Het oudste voedsel is de *puls* [meelpap]; dit werd zo geheten ofwel omdat de Grieken dat zo noemden⁴², ofwel, zoals Apollodorus⁴³ beweert, omdat dat voedsel een dergelijk geluid maakt wanneer het in kokend water wordt gegooit”.

Ling., 6, 67 :

Murmurari a similitudine sonitus dictus, qui ita leviter loquitur, ut magis e sono id facere quam ut intellegatur videatur. [...] Similiter fremere, gemere, clamare, crepare ab similitudine vocis sonitus dicta.

„Men zegt, afgeleid van de gelijkenis van het geluid, dat diegene *murmuratur* [murmelt] die zo zacht spreekt dat hij dat eerder omwille van het geluid schijnt te doen dan wel om begrepen te worden. [...] Op dezelfde wijze zijn de woorden *fremere* [brullen], *gemere* [zuchten], *clamare* [schreeuwen], *crepare* [kraken] afgeleid van de gelijkenis van de klank van het woord [met datgene wat het woord aanduidt]”.

2. I.v.m. de *similitudo tactus* heeft Muller⁴⁴ erop gewezen dat we bij Varro geen enkel voorbeeld vinden van dit verklaringsprincipe.

3. *Rerum similitudo**Ling.*, 7, 22 :

Dictum fretum ab similitudine ferventis aquae, quod in fretum saepe concurrat aestus atque effervescat.

„*Fretum* [zeeëngte] is afgeleid van de gelijkenis met kokend [*fervens*] water, omdat in een zeeëngte vaak de branding samenstroomt en opbruist [*effervesct*]”.

→ *fretum* < *fervere*

Ling., 7, 23 :

Ratis dicta navis longa propter remos, quod hi, cum per aquam sublatis sunt dextra et sinistra, duas rates efficere videntur.

„Een oorlogsschip wordt *ratis* genoemd omwille van de roeiriemen, omdat deze, wanneer ze rechts en links door het water heen omhooggebracht worden, twee vlotten [*rates*] schijnen te vormen”.

4. *Rerum vicinitas**Ling.*, 5, 21 :

Hinc fines agrorum termini, quod eae partes propter limitare iter maxime teruntur.

„Vandaar dat men de grenzen van de akkers *termini* noemt, omdat die

42. Varro verwijst naar het Griekse substantief ὁ πόλτος. *Puls* en πόλτος zijn verwant (cf. Chantaine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, [1968], p. 927).

43. Apollodorus van Athene, grammaticus uit de 2de eeuw v. Chr.

44. *De veterum, imprimis Romanorum studiis etymologicis*, 1910, p. 223.

stukken ten gevolge van de weg die langs die grenzen loopt het meest platgelopen worden [*teruntur*]''.

→ *terminus* < *terere*

Ling., 5, 26:

Paulus paululum aquae in altitudinem et palam latius diffusae.

„Een *palus* [moeras] is, wat de diepte betreft, een klein beetje [*paululum*] water, dat, wat de kant betreft die men ervan zien kan [*palam*], over een vrij grote oppervlakte is uitgespreid''.

→ *palus* < *paululum* en *palam*

Ling., 5, 39:

Ab eo quod aratri vomer sustulit, sulcus.

„*Sulcus* [ploegvoer] is afgeleid van het feit dat de ploegschaar [er iets] heeft verwijderd [*sustulit*]''.

→ *sulcus* < *sustuli*

Ling., 5, 40:

Quod in agris quotquot annis rursum facienda eadem, ut rursum capias fructus, appellata rura.

„Omdat men op de akkers elk jaar opnieuw [*rursum*] hetzelfde moet doen om opnieuw [*rursum*] te kunnen oogsten, werden zij *rura* [landgoederen] genoemd''.

→ *rura* < *rursum*

Ling., 5, 76:

Merula, quod mera, id est sola, volitat.

„*Merula* [de merel] werd zo genoemd omdat hij (zij) „onvermengd'' [*merus*], dat wil zeggen „alleen'' vliegt''.

→ *merula* < *merus, a, um*

Ling., 5, 101:

Volpes, ut Aelius dicebat, quod volat pedibus.

„*Volpes* [de vos] werd zo genoemd omdat, zoals Aelius⁴⁵ zei, hij „met zijn voeten voortsnelt'' [*volat pedibus*]''.

→ *volpes* < *volare pedibus*

Ling., 5, 177:

Pretium, quod emptionis aestimationisve causa constituitur, dictum a peritis, quod hi soli facere possunt recte id. „*Pretium* [prijs], iets wat men vaststelt als men iets wil kopen of schatten, is afgeleid van *periti* [kondigen], omdat alleen dezen juist een prijs kunnen vaststellen''.

→ *pretium* < *peritus*

45. L. Aelius Stilo Praeconius (± 150 - 70 v. Chr.), de eerste belangrijke Latijnse filoloog.

Ling., 6, 9 :

Hiems, quod tum multi imbres ; [...]vel, quod tum anima quae flatur omnium apparet, ab hiatu hiems.

„*Hiems* [winter] werd zo genoemd omdat er dan vele regenbuien [*imbres*] zijn ; [...] ofwel is *hiems* afgeleid van *hiatus* [het gapen], omdat in de winter de adem die we allen uitblazen zichtbaar wordt”.

→ *hiems* < *imbres* of < *hiatus*

Ling., 6, 9 :

Ver, quod tum virere incipiunt virgulta ac vertere se tempus anni.

„*Ver* [lente] werd zo genoemd omdat dan het struikgewas [*virgulta*] begint groen te worden [*virere*] en omdat dan het jaargetijde begint te veranderen [*se vertere*]”.

→ *ver* < *virere*, *virgulta* en *vertere*

Ling., 6, 46 :

Cura, quod cor urat.

„*Cura* [zorg] werd zo genoemd omdat die het hart verteert [*cor urat*]”.

→ *cura* < *cor urat* (Varro gebruikt hier speciaal de conjunctief *urat* om zijn etymologie te staven)!

Ling., 7, 13 :

Extemplo enim est continuo, quod omne templum esse debet continuo septum nec plus unum introitum habere.

„*Extemplo* betekent immers „zonder onderbreking”, omdat elke tempel [*templum*] „zonder onderbreking” moet omheind zijn en niet meer dan één ingang mag hebben”.

→ *extemplum* < *templum*

5. *Etymologie per contrarium*

Etymologieën van dit type zijn zeldzaam bij Varro. Een voorbeeld :

Ling., 5, 117 :

Vallum [...] quod ea varicare nemo posset.

„*Vallum* [wal] werd zo genoemd omdat niemand ze kon overschrijden [*varicare*]”.

→ *vallum* < *varicare*

Tot zover onze korte voorstelling van de „*tertius gradus etymologiae*”. In onze inleidende beschouwing zegden we het reeds : men mag deze antieke etymologie niet vergelijken met de moderne woordafleidkunde. Bij de beoordeling van het etymologisch systeem van de Stoa mogen we niet de nadruk leggen op de vele verkeerde woordafleidingen. Belangrijker is het feit dat taalkundigen in de oudheid reeds een poging hebben gedaan om het onderzoek naar de oorsprong van de woorden tot een echte wetenschap te maken, dit wil zeggen : een systematisch geordend geheel van wetmatigheden (cf. Augustinus!) waarmee verdere kennis verkregen kan worden omtrent de oorsprong van de taal.

BIBLIOGRAFIE

a. *Éditions en commentaren*

- Augustine, *De dialectica*. Translated with introduction and notes by B. Darrell Jackson, from the text newly edited by Jan Pinborg (Synthese historical library, Volume 16), Dordrecht - Boston, 1975.
- M. Tully Ciceronis *Academica*. The text revised and explained by James S. Reid, [Reprografischer Nachdruck der Ausgabe London 1885,] Hildesheim, 1966.
- Cicero, *De natura deorum. Academica*. With an English translation by H. Rackham (The Loeb classical library), London - Cambridge, Massachusetts, 1967 [= 1933].
- Dionysii Thracis *Ars grammatica*. [...] edidit Gustavus Uhlig (Grammatici Graeci, Partis primae volumen primum), Hildesheim, 1965 [= Lipsiae, 1883].
- Etymologicum Graecae linguae Gudianum* [...] edidit Fridericus Gulielmus Sturzius, [Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1818,] Hildesheim - New York, 1973.
- Grammaticae Romanae fragmenta*. Collegit recensuit Hyginus Funaioli, Editio stereotypa editionis anni 1907 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgartiae, 1969.
- Origène, *Contre Celse*, Tome I (Livres I et II). Introduction, texte critique, traduction et notes par Marcel Borret (Sources chrétiennes, 132), Paris, 1967.
- Platon, *Oeuvres complètes*, Tome V - 2e partie. *Cratyle*. Texte établi et traduit par Louis Méridier (Collection des Universités de France), Paris, 1961.
- Ioannis Stobaei *Anthologii libri duo priores*, qui inscribi solent Eclogae physicae et ethicae. Recensuit Curtius Wachsmuth, Volumen I, Berolini, 1884.
- Stoicorum veterum fragmenta*. Collegit Ioannes ab Arnim, 4 vol., Editio stereotypa editionis primae (1903-1924), Stuttgartiae, 1964-1968.
- M. Terenti Varronis *De lingua latina quae supersunt*. Recensuerunt Georgius Goetz et Fridericus Schoell. Accedunt grammaticorum librorum Varronis fragmenta, Editio stereotypa, Amsterdam, 1964 [= Lipsiae, 1910].
- Varro, *On the Latin Language*. With an English translation by Roland G. Kent, 2 vol. (The Loeb classical library), Cambridge, Massachusetts - London, 1977-1979 [= 1938].

b. *Moderne publikaties*

- Barwick (Karl), *Widmung und Entstehungsgeschichte von Varros De lingua latina*, in: *Philologus*, 101 (1957), p. 298-304.
- Barwick (Karl), *Probleme der stoischen Sprachlehre und Rhetorik* (Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse, Band 49. Heft 3), Berlin, 1957.
- Chantraine (Pierre), *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, Paris, [1968].
- Collart (Jean), *Varron, grammairien latin*, Paris, 1954.
- Dahlmann (Hellfried), *Varro und die hellenistische Sprachtheorie*, Zweite unveränderte Auflage, Berlin - Zürich, 1964 [= 1932].
- ANAMNHIC. *Gedenboek prof. dr. E.A. Leemans* (Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte [van de] Rijksuniversiteit te Gent, 149e aflevering), Brugge, 1970.
- Muller (Fredericus), *De veterum, imprimis Romanorum studiis etymologicis*, Traiecti ad Rhenum, 1910.
- Pfaffel (Wilhelm), *Quartus gradus etymologiae. Untersuchungen zur Etymologie Varros in „De lingua Latina“* (Beiträge zur klassischen Philologie, Heft 131), Königstein/Ts., 1981.
- Reitzenstein (Richard), *M. Terentius Varro und Johannes Mauropus von Euchaita. Eine Studie zur Geschichte der Sprachwissenschaft*, Leipzig, 1901.

- Ruef (Hans), *Augustin über Semiotik und Sprache. Sprachtheoretische Analysen zu Augustins Schrift „De dialectica“*. Mit einer deutschen Übersetzung, Bern, [1981].
- Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal, Elfde, herziene druk door prof. dr. G. Geerts en dr. H. Heestermans [...], 3 delen, Utrecht - Antwerpen, [1984].
- Wilmanns (Augustus), *De M. Terenti Varronis libris grammaticis*, Berolini, 1864.